

ABOUT NEW ASSISTANTS IN UZBEK LANGUAGE

Erbutayeva Shalola Utkirovna

Samarkand State University, Faculty of Uzbek Philology, Master of the II course of the department of Uzbek linguistics. E.mail: shalolaerbutaeva204@gmail.com. Tel: +998945373900; +998990561892.

Azamat Burhonovich Pardayev

Scientific adviser: Doctor of Philology Samarkand State University
Dean of the Faculty of Uzbek Philology.

Annotation:

The study of auxiliaries in this article, the emergence of auxiliaries in our language and their application in the speech of the heroes of works of art; The meanings of the auxiliary words (denotative and connotative) are explained by the meanings of the auxiliary words in OTIL. we tried.

Keywords: Auxiliaries, auxiliaries; auxiliary words such as side, base, face; grammatical meaning and grammatical function, lexical meaning, semantic shift. In covering the topic of the article, we used the method of analysis of the scope of meaning

KIRISH. Tilimizda shunday soʻzlar borki, ular oʻzining leksik maʼnosidan tashqari koʻmakchi vazifasida ham qoʻllaniladi. Koʻmakchilar tarixan mustaqil soʻzlar boʻlgan boʻlsa-da, hozirgi oʻzbek adabiy tilida leksik maʼnosini yoʻqotgan. Grammatik maʼno va grammatik vazifaga ega. Oʻzbek tilida yordamchi soʻzlar, shu jumladan koʻmakchilar, shakliy-funksional tomondan ancha oʻrganilgan. XX asrning 20-yillarida yaratilgan Abdurauf Fitratning "Sarf"; M.Qori, Q.Ramazon, Sh.Zunnunlar muallifligida nashr qilingan "Oʻzbekcha til saboqligi" asarlarida bogʻlovchi atamasi keltirilmaydi. Bu turdagi soʻzlar KOʻMAKCHI deb yuritiladi. Koʻmakchilarning til tizimidagi tutgan oʻrni xususida A.Kononov, A.Gʻulomov, S.Mutallibov, A.Hojiyev, U.Tursunov, H.Berdiyev, T.Rustamov, H.Neʼmatov, J.Hamdov, A.Pardayevlarning ilmiy xulosalariga tayanib, aytish mumkinki, koʻmakchilar tarixan mustaqil soʻzlar hisoblanib, oʻz leksik maʼnolariga ega boʻlgan, ammo davrlar oʻtishi bilan bu leksik maʼnolarni yoʻqotib, ularning maʼlum qismi oʻzgarmas boʻlib, hech qanday grammatik shakllarni qabul qilmaydigan holga kelib qolgan, oʻzidan oldin kelgan soʻzlar bilan birgalikda vosita, maqsad, sabab, vaqt, makon, obyekt, oʻxshatish, payt, masofa, yoʻnalish singari grammatik maʼnolarni ifoda etadigan va yordamchi vosita sanaladigan til birliklaridir. Mazkur maqolada shu kabi soʻzlarning ayrimlari haqida soʻz yuritiladi.

Hozirgi kunda tilimizda yuzdan ortiq soʻzlar borki, oʻz maʼnosidan tashqari koʻmakchi vazifasida ham qoʻllaniladi. Masalan, **aralash, bagʻriga, zamirida, chegarasida, qobigʻiga, roʻparasiga, roʻparasida, yaxlit, qavmida, c hogʻ, chogʻ da, tubida, tubda, bagʻrida, barida, belida, buyoq, vaziyatda, vaqt, vaqtda, girdida, dam, damda, yordamida, zaylida, zaminida, zamon, zamonda, zahot, zahoti, kasriga, kasridan, kezda, kezl**

**arda,kelganda,komiga,ko`magida,labiga,labida,mavzuda,og`ushida,oralab,ortiq,payida ,payt,paytda,pallada,pallas,ro`parasiga,ro`parasida,ro`parasidan,sirasiga,taqdirda,tan i,tayanib,tobda,topda,tubiga,tubida,tubidan,uchida,chog`,chog`da,yuqorida,yaqin,o`ngi da,o`tib,qavatiga,qirg`og`iga,qirg`og`ida,kuyida,quchog`ida,qo`ynida,qo`ltig`ida,holatd a,jo`niga,jo`nidan,niyatida,oqibatida,qo`liga,qo`lida,tevaragida,tegrasida,ichidan,galda, darajada,deparasida(atrofida),ziyoda,izmiga** kabilar...Shu so`zlardan ayrimlari haqida so`z yuritamiz.

Zamirida - so`zi o`z leksik ma`nosidan tashqari ko`makchi vazifasida ham qo`llaniladi.Ko`makchilashayotgan bu so`z "O`zbek tilining izohli lug`ati"da "zamir" – 1)"aql, vijdon,yashirin fikr " ,2)"Tub mohiyat,asl ma`no,mazmunan,asos" degan ma`nolarni anglatadi.(O`TIL.II,145)G`azab bilan aytilgan bu taxdid **zamirida** chinakam zulm mavjudligini Kesakpolvon sezdi(T.Malik), Romandagi qator obrazlarning **zamirida** konkret tarixiy shaxslar yotadi(O`TA).**Zamirida** so`ziga sinonim tarzda **tagida\tagidan** oraliq bosqichdagi so`zlar ishlatiladi.Masalan:G`azab bilan aytilgan bu taxdid **tagida** chinakam zulm mavjudligini Kesakpolvon sezdi.

Ro`para**-izohli lug`atda yuzma-yuz,bir narsaga yoki so`lovchiga tomon;qarshi ma`nolarni ifodalashi aytilgan.Chunki ...ro`parasida** xotini yoqtirib qolgan o`sha odam turardi.(T.Malik) Bu gapimizda **ro`para** so`zi qarshisida so`ziga teng va denotativ ma`noni yuzaga chiqaryapti.Zaynab ajal **ro`parasida** turganini his qilardi(T.Malik)gapidagi ro`para so`zi semantic mavhumlikka siljigan,ya`ni ko`makchilashgan.**Taqdirda** so`zi ham o`z ma`nosi,ham ko`makchi ma`nosida qo`llanila olishi mumkin.M:Zohid shartta qishloqqa jo`navormoqchi bo`ldi,lekin Botirov **taqdiri** yodiga tushib ,fikridan qaytdi.(T.Malik).Yuqorida keltirilgan gapda taqdirda so`zi peshona,qismat ma`nosida kelgan.U kelgan **taqdirda** ham bu uyda ko`ngli osoyish topmasligini bilib,yana qo`ng`iroq tugmasini bosdi.(T.Malik)Bu gapda esa ko`makchi vazifasida kelyapti. **Zayl**-“izohli lug`at”da “dum,etak;oqibat;intiho”ma`nolari keltirilgan.Shu **zaylda** lutf almashilgandan so`ng har ikkala tomonni ajratib turuvchi noqulaylik pardasi chetga surildi(T.Malik). Zaylida so`zi bu o`rindaa “ma`lum tarzda;ma`lum holatda”ma`nolarida ishlatilgan.Zamon zayli bilan bugungi yoshlarimiz ko`proq bilim egallashga harakat qilishmoqda(suhbatdan).**Zamon taqozosi bilan** ma`nolariga to`g`ri kelgan va o`z ma`nosida ishlatlsa bo`lsa,zamon\zamonda so`zlarini ham xuddi yuqoridagi misol kabi o`z ma`nosida ham,ko`makchi ma`nosida ham ishlatishimiz mumkin.

-Bo`tamni zamon yo`ldan chiqardi.

-Unday demang,inim o`sha zamon nima uchun siz bilan meni yo`ldan chiqarmadi?(T.Malik)Ko`rinib turibdiki zamon so`zi o`z ma`nosida “Ma`lum bir vaqtga”nisbatan ishlatilyapti.”Tur,bolam,hali zamon ishga borishing kerak” ,- dedi Oyxon momo mayin ovozda.Bu gapda ko`makchi vazifasida kelgan.**Payt\paytida** so`zi o`z ma`nosida ishlatilganda “vaqt”ga nisbatan,ko`makchima`nosida ishlatilganda esa o`zidan

oldingi so`zga qo`shimcha ma`no beradi.**Payti** kelganda bizga faol tarzda qo`shilasiz,hozircha kuzating tahlil qiling.

Zohid gangib turgan paytda ovoz takrorlanadi "Oy bo`lishni xohlaysanmi yoki quyosh".**Damda\dam** so`zlari "izohli lug`at"da I.Tin,nafas; II.Orom,ishdan bo`sh vaqt ; III.Biror narsaning ichiga to`lgan havo,gaz; IV.Shiddat,zo`rlik.V.Kibr-havo,hovur;VI.Bug`,hovur,par.O`zining damida pishgan palovxonto`rani paqqos tushirishgach,birin-ketin ko`chaga chiqishdi(G).Butun mamlakat bo`ylab ichkilikka qarshi kurash ketayotgan damda yukxonaga terilgan aroq,konyaklarni ko`z-ko`z qilish qahramonlik belgisi edi. Birinchi gapimizda o`z bug`ida ma`nosida ,ikkinchi gapimizda esa o`zidan oldingi so`zga qo`shimcha ma`no berish uchun xizmat qilgan.Bu kabi yuzlab misollarni uchratishimiz mumkin.E.A`zamning "Shovqin"romanidan olingan quyidagi misollarga diqqatimizni qaratamiz: Chamasi,oshning zirvagi allaqachon tayyor,qolganidan ham ko`ngil to`q,o`rnidan qimirlamay xaxolab qadah ko`targani ko`targan,kirib-chiqib xizmat qilib turgan shogirdi-o`zi singari baqaloq **qizginaning biqinidan chimchilab**,yo`l-yo`riq berib o`tiribdi. (Шовкин 172 -бет)Qizginaning biqini birikmasida biqin-inson organi.Izohli lug`atimizda quyidagicha izohlangan Biqin-gavdaning qo`ltiqdan to tos suyagigacha bo`lgan ikki yon qismi.O`ng biqin.Chap biqin.Biqin go`shti.Tekin tomoq biqin tepar.Maqlol. Yuqoridagi "biqin" so`zini, endigi keltirmoqchi bo`lgan gapimizda ishtirok etgan "biqin" so`zi bilan taqqoslaymiz.

Farhodning biqinida o`tirgan** tengdoshroq yigitning pichirlab axborot berishicha,bu odamning ismi Badriddin ekan,asli toshkentlik xo`jalardan;shu yerda o`qib,uylanib,yashab qolgan,allaqaysi bir ilmiy tadqiqot institutida oddiy xodim bo`lib ishlar emish.(Шовкин 173 -бет)Har ikkala gapimiz tarkibidagi **biqinidan\da so`zi mustaqil ma`noga ega fe`l so`z turkumiga bog`lanib kelgan: qizginaning biqinidan chimchilamoq: ot+biqin+fe`l(mustaqil ma`no) ,Farhodning biqini ot+biqinida(ko`makchilashgan)+fe`l.Shu o`rinda T.Rustamov ko`makchilar faqat mustaqil ma`noli so`zlarga birikkandagina leksik ma`no ifodalaydi degan fikrni ilgari suradi.Biz keltirgan misolda esa har ikkala holda ham mustaqil so`zga birikkan so`z,ya`ni **biqin** ikki xil funktsiya bajarayotganini ko`ryapmiz.Izohli lug`atimizda esa **BIQINIDA**-(3-sh.egalik va o`.p.k qo`shimchalari bilan).Ko`m.vzf.Yaqinida,yonida.Ko`makchi vazifasida qo`llanilishi aytilgan.

Ko`makchilarning leksik ma`no anglatuvchi so`zlarga yaqinlashtiruvchi xususiyatlardan biri ma`no ko`chishida faol ishtirok etishidir.Bu xususda A.Pardayevning quyidagi fikrlarini keltiramiz: ..til taraqqiyoti silsilasida ayrim mustaqil so`zlarning yordamchi so`zlarga o`tib turishi tarixiy jarayon bo`lib,so`zlarning nutqda ko`chma ma`noda qo`llanilishi ham ularning yordamchi so`zlarga aylanishiga sabab bo`ladi.Qizning biqinidan chimchilamoq-o`z (denotative) ma`noda qo`llangan bo`lsa,Farhodning biqinida o`tirmoq ko`chma ma`no kasb etyapti.Birinchi misolimizda qizning biqini(organi)hisoblansa,ikkinchi misolimizda Farhodning biqinida(yonida) o`tirmoq ma`nosini izohlab kelyapti.Biz yaxshi bilamizki,ma`no ko`chish hodisalari turli holatlarda uchraydi:harakatning

o`xshashligi, joylashgan o`rniga ko`ra, vazifasiga ko`ra... "Biqin" so`zi insonning ikkala qo`ltiq tagidan tos suyagigacha bo`lgan yon qismi (organi) ekanligini bilib oldik. Biz keltirgan misolda esa joylashish o`rniga ko`ra ma`no ko`chish hodisasi sodir bo`lgan.. Demak, T. Rustamov va A. Pardayevlarning ilmiy fikrlariga asoslanib ma`no ko`chishi natijasida ham ko`makchilashish hodisasi sodir bo`lishiga guvoh bo`ldik. Birgina "Shovqin" romanining o`zida biqinida ko`makchisi ko`pgina o`rinlarda ishlatilgan. Bunda mustaqil turkum ma`nosida qo`llanmasdan ko`makchi ma`nosida qo`llanilgan. .

1. So`ngra majlisxona eshigidan kirgani hamono qo`l silkib yoniga **chorlaganida uning biqinida** xo`mrayib **o`tirgan** Dianaga ko`zi tushdi-yu, sherigi Sur`at bahona, Farhod yo`lini bu yon burdi – kelib chetroqqa o`rnasha qoldi.

2. Akademshaharchaga kelib , **terakzor biqinida** qatorlashgan garajlar oldida mashinadan **tushadilar**.

3. Shu payt **gulzor biqinidan** kaltagina bo`lib bir odam yo`rtib **chiqdi**.

4. Eski **binoning biqinida** "Latviya" rusumli mikroavtobus ko`rindi, shaharga otlanib turganlar guvva shunga yopirildi.

5. Oshxo`rlik "O`zbekiston" **restoranining biqinidagi** pasqamroq xonada **bo`ldi**.

6. **Kabinetining biqinidagi xilvatxonasiga** qamalib olib qariyb bir shishani bir o`zi bo`shatdi, keyin divanga cho`zilib, kap-katta odam, ko`zga ko`ringan san`at arbobi, xuddi arazlagan boladek uv tortib yig`ladi.

Xulosa

Xulosa o`rnida shuni aytish mumkinki, ko`makchilashish hodisasi o`rganilishini kutib yotgan mavzulardan hisoblanadi. Bu mavzuga doir misollar badiiy kitoblar bilan birgalikda maktab darsliklarida ham juda ko`plab uchraydi. Ular bir matn tarkibida o`z leksik ma`nosini saqlagan va boshqa o`rinda esa yordamchi so`z funksiyasini bajarayotgan bo`lishi mumkin. Biz bu maqolamizda ko`makchi vazifasida kelgan so`zlarni "O`zbek tilining izohli lug`ati" asosida ma`nolarini izohlab, bosh ma`no va ko`chma ma`noda qo`llanilishi misollar asosida izohlangan. Bu kabi so`zlarni matn tarkibidan aniqlash esa bugungi kun o`quvchilarining vazifasiga aylanishi kerak. Ko`makchi so`zlarni chegaralab faqat qoida bilan bog`lab qo`yishimiz mumkin emas.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Рустамов Т. Соф кўмакчилар.- Тошкент: Фан, 1991. – 124 б.
2. ПАРДАЕВ АЗАМАТ БАХРОНОВИЧ ЎЗБЕК ТИЛИ ЁРДАМЧИ СЎЗ ТУРКУМЛАРИНИНГ ЛИСОНИЙ ТИЗИМДАГИ ЎРНИ ВА ЛИНГВОПРАГМАТИКАСИ 10.00.01 – Ўзбек тили ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ (DSc) ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ Тошкент – 2017 йил;
3. А.Б.Пардаев ,ЁРДАМЧИ СЎЗЛАРНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАБИАТИГА ДОИР АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР «Қарақалпақ мамлекетлик университетиниң хабаршыси» журналіда (Нукус, 2011. –№ 1-2(10-11). –Б. 93-96.)
4. О`zbek tilining izohli lug`ati,-Toshkent:O`zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.Davlat ilmiy nashriyoti.
5. Эркин АЪЗАМ, Шовқин. Роман. Қисса.Ҳикоялар ТОШКЕНТ – "О‘ЗБЕКISTON" – 2011,-Б-188